

ŞEKİLSEL TEŞEBBÜSÜN YATIRIM TEMAYÜLLERİNİN TESBİTİ İÇİN BİR ARAŞTIRMA TASARISI

Doç. Dr. Arif PAYASLIOĞLU

1. Giriş

Memleketimiz rasyonel bir idare ve çalışma sistemine doğru girdiği ölçüde tatbikî bilimsel araştırmaların önemi ve değeri gün geçtikçe artmaktadır. Halen devletin merkezî teşkilâtı için önemli bazı araştırma ve yetiştirme teşekkülleri kurulmuştur. Şbakanlığa bağlı Devlet Plânlama Teşkilâtı, Devlet Personel Enstitüsü ve Türkiye ve Ortadoğu Âmme İdaresi Enstitüsü yanında Milli Eğitim Bakanlığında bir Test ve Araştırma Bürosu gelişmektedir. modern idarenin vazgeçilmez bir unsuru olan İstatistik Genel Müdürlüğü'nün değişik bir statü içinde yeniden teşkilâtlandırılması çalışılmaktadır. Buna paralel olarak bilim kurumlarımızda memleket meselelerinin çözümüne yönelen araştırmalar çoğalmaktadır. Yeni araştırma kurumları ve bunların ortaya koydukları eserler zihniyet ve değer bakımından klâsik tetkik kurulu faaliyetlerinden bir hayli farklı ve ileridir. Şimdi karşılaşılan önemli meseleler bir taraftan yeni bir zihniyetle inceleme yapmaya başlayan bu kurumlara süratle gerekli personelin yetiştirilmesi ve araştırma metotlarının mükemmelleştirilmesi diğer taraftan devlet ve idare adamlarının önemli kararlarında yapılan araştırmaların sonuçlarından faydalanmağa alışmalarıdır.

Yeni nesilleri tatbikî araştırmalarda yetiştirmek bakımından bilim kurumlarımızın çalışma programları da yavaş yavaş değişikliklere uğramaktadır. Bilhassa Siyasal Bilgiler Fakültesinin bu konuda dikkate değer gayretleri olmuştur. Fakültenin müstakil yayınları yanında Dergisinin son beş altı yıla ait sayılarında da tatbikî ve ampirik sosyal araştırma teknikleri alanında bazı yazı-

lar ve örnekler çıkmıştır. Bu yöndeki gayretlere küçük ve mütevazı bir kıstmada bulunmak amacı ile, Fakülte Dergisinin, aziz ve değerli arkadaşım merhum Doç. Dr. Neçat Bengül'ün hâtırasına ithaf edilen bu sayısı için bir tatbikî araştırma konusunun incelenmesi ile ilgili bazı meseleleri belirli bir örnek üzerinde tetkike gayret edeceğim.

2. Konu ve meselenin vaz'ı :

Bilimsel bir araştırmanın en önemli safhalarından biri, araştırmaya fiilen başlamadan önce onun etraflı bir şekilde düzenlenmesi, plânlanmasıdır. Bu safhada herşeyden evvel incelenmesi istenilen meseleyi mümkün olduğu kadar açık bir şekilde ortaya koymak gerekir. Bizim bu yazı için seçtiğimiz tatbikî mesele şudur: Farzedelim ki Devlet Plânlama Teşkiâtı belirli bir süre içinde özel teşebbüsün belirli alanlarda yapacağı yatırımlar hakkında bir seri tahminlerde bulunmuştur. Bu tahminler ya doğrudan doğruya özel teşebbüsten Teşkilâta intikal eden projelere dayanılarak ya da bazı dolaylı yollardan varılmış sonuçlar olabilir. Fakat her iki halde de, istisnaî durumlar hariç, esas itibarile bir tahminden öteye gidemeyecektir. Halbuki gerek Plânlama Teşkilâtı gerekse onun yardımcısı olduğu hükümet organları bu tahminlerin gerçeklere ne kadar yaklaştığını bilmek isteyeceklerdir. İşte örnek olarak teklif ettiğimiz araştırma konusu, özel teşebbüsün yatırım temayülleri bakımından yapılan tahminlerin gerçekleşme ihtimal ve derecelerinin tesbitidir.

3. Meselenin Tahlili :

Meselenin yukarıdaki şekilde kısaca belirtilmesi, yapılması düşünülen araştırma, bu araştırmada üzerinde durulacak hususlar ve kullanılacak inceleme teknikleri bakımından kifayyetli değildir. Bu itibarla çok genel bir tarzda ortaya konulan meselenin bir analize tâbi tutulması zarureti vardır. Aşağıda böyle bir tahlil ile ilgili düşünceler yer almaktadır .

Diğer şartlar aynı kaldığı takdirde, yatırım tasavvurlarının gerçekleşme ihtimallerinin başlıca şu iki unsura bağlı olacağı kabul edilebilir

- Yatırım tasavvurunda bulunan müteşebbisin karakteristikleri,
- Yatırım tasavvur veya projesinin karakteristikleri.

A. Yatırım tasavvurunda bulunan müteşebbisin karakteristikleri

Yatırım tasavvurunda bulunan bir müteşebbisin **seçilecek** bazı karakteristikleri toplamının, onun yatırım tasavvurunun gerçekleşme ihtimalini azami ve asgari kılan iki limit arasında değiştiğini düşünebiliriz. Bu toplam karakteristiklerin A şeklinde bir endeksle gösterildiğini kabul edelim. Şu halde A, nazarî olarak sıfır ile bir azamî değer arasında değişecek ve A'nın aldığı her değere karşılık 0 ile 1 arasında değişen bir gerçekleşme ihtimali bulunacaktır.

Şimdi A endeksinin muhtevası ve yapısı üzerinde duralım. Burada bahis konusu olan müteşebbislerin tasavvur ettikleri veya ileri sürdükleri yatırım projelerini gerçekleştirme bakımından manidar **imkân** ve **kabiliyetleridir**.

a. Müteşebbisin kabiliyetleri :

Müteşebbisin, teşebbüs kabiliyetine geçmeden evvel üzerinde durulması gereken bir mesele vardır. Bu mesele şudur: Yatırıma teşebbüs edecek müteşebbisler bir bakıma iki durumda bulunabilirler; ya halen çalışmakta bulunan bir teşebbüsün başında veya içindedirler; ya da halen böyle bir durumda olmamakla beraber yeni bir teşebbüsü başlatmayı düşünmektedirler. Birinci durumda ya şahıs teşebbüsleri ile ya da şirket şeklindeki teşebbüslerle karşılaşılacaktır. Bunun gibi ikinci durumda da müteşebbis tek başına veya bazı ortaklarla birlikte iş hayatına atılmak tasavvurunda olabilir.

Bu vaziyete göre müteşebbisin tek başına hareket ettiği halde bahis konusu olan onun şahsî kabiliyetidir. Ortaklık halinde ise teşebbüs tüzel kişiliğinin yekûn kabiliyetini ölçmek düşünülebilir. Mutasavver ortaklıklar için de aynı yolda hareket kabildir. Bu itibarla aşağıdaki tahlillende ortaklık da münferit gerçek şahıs gibi düşünülmektedir.

Bir taraftan ortaklıkların da tek şahıs gibi mütalâa edilmesi diğer taraftan direkt kabiliyet ölçme tekniklerinin böyle bir araştırmada büyük güçlüklerle karşılaşacağını şüphesiz bulunması sebebiyle teşebbüs kabiliyetinin bazı dış faktörlere göre ölçülme-

si uygundur. Bu takdirde teşebbüste başarı kabiliyetinin müş'irleri neler olabilir? (1)

Evvelâ müteşebbisin elinde halen bir işletme bulunup bulunmadığı noktası üzerinde durulabilir. Bu duruma göre müteşebbisler :

Halen elinde işletme mevcut bulunanlar

Vaktile bir işletmeye sahip olmuş olanlar

Bu güne kadar herhangi bir işletmeye sahip olmayanlar şeklinde üç büyük kategoriye ayrılabilir. Halen bir işletmeye sahip müteşebbisler için de aşağıdaki noktalar dikkate alınabilir:

İşletmenin müteşebbis tarafından kurulmuş olup olmadığı, (ortaklık şeklindeki işletmelerde ortaklar arasında halen kurucuların bulunup bulunmadığı)

İşletmenin iş hayatında bulunuş süresi

İşletmenin kuruluşundan beri muhtelif ölçülere (2) göre gelişmesi

Müteşebbisin iş hayatında bulunuş süresi.

Müteşebbisin tahsil durumu ve teknik bilgisi

Vaktiyle bir işletmeye sahip (veya sahipleri arasında) bulunan müteşebbisler için de aynı noktalar üzerinde durulabilir. Yalnız bunların işletmeden ayrılma ve işletmeyi elden çıkarma sebepleri de araştırılmalıdır.

İş hayatına ilk defa atılmak tasavvurunda olanlara gelince: Bunların,

İş hayatı hakkında bilgi ve tecrübeleri (halen veya evvelce çalıştığı işler),

Tahsil durumu ve teknik bilgisi,

(1) Bu müş'irler bakımından tecrübeli kimselerin ve teknisyenlerin mütalâalarını almak zaruridir. Ayrıca bunların nisbî önemleri hakkında da fikir edinilirse ağırlıklı bir endeks meydana getirmek bakımından çok faydeli olur.

gibi özellikleri, kabiliyetleri bakımından bir dereceye kadar ölçü sayılabilir.

b. Müteşebbislerin imkânları :

Tasavvurların gerçekleştirilmesi bakımından önemli diğer bir faktörün de müteşebbisin imkânları olduğuna şüphe yoktur. Bu imkânların ölçülmesi bakımından manidar sayılabilecek bazı müş'irler aşağıdadır :

Elde bulunan teşebbüs veya teşebbüslerin genişliği, kapasitesi, kârlılık durumu

Müteşebbisin kredi durumu

Müteşebbisin elinde mevcut likidite

Müteşebbisin elinde mevcut teknik eleman durumu

Müteşebbisin malzeme imkânları

Bunlar ve bunlara benzer manidar diğer endisler üzerinde de yetkililerle temas edilerek mutabakata varılması gereklidir.

B. Yatırım tasavvur veya projesinin karakteristikleri

Tasavvur veya projenin gerçekleşmesi ihtimaline tesir eden faktörlerin önemli bir kısmı da, bahis konusu tasavvur veya projenin karakteristikleri ile ilgilidir. Yine teknisyenlerin ve mühendislerin mütalâaları alınmak kaydı ile bu karakteristikler azalan bir gerçekleşme ihtimal sırasına göre aşağıdaki şekilde düşünülebilir :

a. İnşa ve tesis safhasında olan projeler

b. Proje hazırlık safhasında olanlar

c. Etüt safhasında olanlar

d. Tasavvur safhasında olanlar

Bu karakteristiklerden her biri ayrıca kendi içlerinde alt safhalara ayrılabilir. Meselâ :

a. İnşa ve tesis safhasında olan projeler

3/4 ü tamamlanmış

1/2 si »

1/4 ü

bunlar da;

Tayin edilen süre içinde normal şartlarda kesin olarak bitmesi beklenenler,

Tayin edilen süre içinde bitmesi bazı şartlara bağlı olanlar,

Tayin edilen süre içinde ancak kısmen bitirilebilecekler şeklinde ayrılabilir.

Yatırım tasavvur veya projesinin karakteristikleri de tıpkı müteşebbisin karakteristikleri gibi belirli bir endeksle ifade edilebilir. Bu endeks B ile gösterilirse, B asgarî ve azamî iki limit arasında değişecek ve B'nin her değerine 0 ile 1 arasında değişen bir gerçekleşme ihtimali tekabül edecektir.

C. Yatırım projesi veya tasavvurunun gerçekleşme ihtimali:

Bu duruma göre elimizde biri müteşebbisin diğeri tasavvur veya teklif edilen projenin karakteristiklerini gösteren iki endeks bulunacaktır. Her iki endeksin de önceden kestirmeyi sağlayacak şekilde meydana getirildikleri farzedilmektedir. Her iki endeks de müteşebbis ve proje için bir asgarî ve azamî arasında belirli bir değer alacaktır. Bu değerler ya doğrudan doğruya (endeksler 0 ile 100 veya 100'ün bir katı arasında değişecek şekilde ise) veya oranlama suretile her projenin gerçekleşme ihtimalini gösterecektir. Toplum ihtimalin hesaplanmasına gelince :

A endeksi için gerçekleşme ihtimali p_1

B » » » » p_2

ile gösterilirse toplam ihtimal P, p_1 ve p_2 'nin bir kombinezonu olacaktır. Şayet A ve B endekslerinin birbirinden tamamen müstakil oldukları farzedilirse

$$P = p_1 \cdot p_2 \text{ olarak kabul edilebilir.}$$

Ancak A ve B endekslerinin birbirinden tamamen müstakil oldukları faraziyesinin realiteye tamamiyle uyduğu bir hayli şüphelidir. Zira kabiliyet ve imkânları yüksek olduğu ölçüde bir müteşebbisin gerçekleşme ihtimali yüksek tasavvur veya projeler ileri süreceği beklenmelidir. Mamafih nisbeten kaba bir ölçü olarak P için bu formülün kullanılması da mümkündür. Formül A ve B

endekslerinden birinin sifıra yakın veya eşit, diğerinin azamî olması halinde P'nin değerini de sifıra yaklaştırmak suretile, hiçbir kabiliyet ve imkânı olmayan bir müteşebbisin fevkalâde bir proje ileri sürmesi veya kabiliyet ve imkânları çok yüksek bir müteşebbisin gerçekleşme şansı bulunmayan tasavvurlar peşinde koşması realiteye pek uymayacak halleri de bertaraf etmektedir.

4. İnceleme Ünitesi ve Kütlenin Tayini :

Yukarıdaki müllâhazalara göre mevcut veya mutasavver ortaklık durumunda dahi inceleme bir bütün şeklinde ortaklığı nazarı itibara alacaktır. Bu demektir ki mevcut veya mutasavver şirketler gözönüne alındığında temas (3) şirket adına, yetkili bir veya birkaç kişi ile yapıлып neticede ortaklık bir ünite şeklinde değerlendirilecektir. Şu halde araştırmada hem gerçek şahıslar hem de ortaklıklar eşit birer araştırma ünitesi olarak düşünülmektedir.

Bu kütle nazarı olarak mevcut ve muhtemel bütün müteşebbisleri kaplamaktadır. Halen iş hayatında bulunan müteşebbislerin tesbiti bakımından bazı kolaylıklar bulunmaktadır. Buna karşılık muhtemel müteşebbislerin tesbitinin büyük bir güçlük arzettiği meydandadır. Bu konulardaki düşüncelerimiz aşağıdadır:

A. Mevcut müteşebbisler

Halen iş hayatında faaliyette bulunan müteşebbisler muhtelif kaynaklardan tesbit edilmeye çalışılacaktır. Önce bu kaynakların neler olabileceğinin tayini lâzımdır. Bu konuda Sanayi ve Ticaret Odaları gibi meslek teşekkülleri, Sınaî Kalkınma Bankası, Ziraat Bankası, İstatistik Genel Müdürlüğü ilk akla gelen kaynaklar arasındadır.

Bu suretle muhtelif kaynaklardan alınan listeler konsolide edildikten sonra ortaya çıkarılacak tek liste kütlenin önemli bir kısmını ihtiva edecektir.

B. Potansiyel müteşebbisler

Mevcut teşebbüslerin tamamı dışında tayin edilen belirli süre içinde yeniden iş hayatına girecek teşebbüsler ile bunların ya-

(3) Aşağıda görüleceği gibi araştırmanın örnekleme anketi şeklinde yapılması düşünülmüştür.

pacakları yatırımlar da Devlet Plânlama Teşkilâtını ilgilendirebilir. Ancak bu potansiyel müteşebbisleri tesbitte karşılaşılabilecek güçlükler sebebiyle evvelâ bunların ekonomi içindeki nisbî önemini tahmine çalışmak uygun düşer. Bu suretle potansiyel müteşebbislerin güçlüklerle rağmen inceleme konusuna dahil edilmesi gerektiği veya bundan vazgeçilmesi konusunda daha iyi bir karara varılabilir.

Potansiyel müteşebbisler ve teşebbüsler hakkındaki ip uçları şunlar olabilir: Memleketimizde nisbeten büyük sayılabilecek teşebbüslerde aile bağlantıları önemli bir faktör teşkil etmektedir (4). Bu itibarla yeniden iş hayatına girecek teşebbüslerin mevcutlarla bu yönden önemli ölçüde ilgili bulunabilecekleri tahmin edilebilir. Diğer taraftan yeni teşebbüsler kurulması halinde bunları kuracak olanların tamamile kendi başlarına hareket etmekten ziyade mevcut teşebbüslerle şu veya bu şekilde işbirliği yapmaları da kuvvetli bir ihtimaldir. Bu mülâhazalar doğru ise bundan çıkarılabilecek sonuç, araştırma mevcut teşebbüsler esasına göre yürütüldüğü takdirde dahi, potansiyel müteşebbisleri geniş ölçüde ihtiva etmesi ihtimalinin kuvvetli bulunduğudır. Bu faraziyenin gerçeklere ne kadar uyduğunu araştırma sırasında bir dereceye kadar kontrol etmek de kabildir. Bu maksatla araştırmaya giren mevcut teşebbüs sahiplerine, mutasavver yatırım projelerine halen iş hayatında bulunmayan kimselerin de katılıp katılmıyacakları sorulabilir.

C. Özel teşebbüs teriminin açıklanması

Teşebbüsler özel teşebbüs ve devlet teşebbüsü diye iki ana guruba ayrıldıklarına göre bu ayrımın hangi kritere göre yapıldığını da sarıh bir şekilde belirtmek icabeder. Tabiatile bu kriterler akademik yönden değil, araştırmanın amacı bakımından düşünülmelidir. Zira araştırma sadece «özel teşebbüs» üzerinde yapılacaktır. Bilhassa incelemeye girecek teşebbüslerin tayininde yanılmaya meydan vermemek için kriterlerin gayet vazıh olmasına itina edilmelidir.

Bu bakımdan özellik arzedecek şu durumlar bilhassa gözönünde tutulmalıdır:

(4) Bkz.: Arif Payaslıoğlu, *Türkiye'de Özel Sanayi Alanındaki Müteşebbisler ve Teşebbüsler*, Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi No. 4, Ankara, Şubat 1961, sh. 8-13, 27-29

Ozel teşebbüs ile devlet teşebbüslerinin ortaklık halinde oldukları muhtelit teşebbüsler için ne şekilde hareket edilecektir? Devletin özel teşebbüse iştirak ettiği durumlarda nasıl bir yol tutulacaktır?

Teşebbüslerin yabancı tabiiyetli teşebbüsler olmaları veya yabancı teşebbüslerle ortaklık halinde bulunmaları gibi durumlarda ne yapılacaktır?

5. Örnekleme :

Araştırma, listesi tesbit edilecek mevcut teşebbüsler üzerinde yapılacağına göre bir örneklemeye başvurmak bakımından durum nedir?

Yapılacak listenin mevcut teşebbüsleri aşağı yukarı tamamile kapladığına emin olabildiğimiz ölçüde bir örnekleme düşünülebilir. Bu, bir taraftan listeye girecek teşebbüslerin sayısının çokluğu, diğer taraftan taraftan bunların memleketin çeşitli bölgelerine yayılmış olmaları ve nihayet araştırmanın nisbeten kısa bir zamanda bitirilmek istenilmesi gibi zaruretlerin bir sonucu da olabilir.

Örnekleme yoluna gidildiği takdirde dilimli örnekleme usulünün kullanılması uygun düşer. Zira teşebbüsler genişlikleri ve dolayısıyla yatırım imkânları itibarile normal dağılma eğrisinden herhalde bir hayli farklı olacak ve bunların dağılma eğrisi negatif bir çarpıklık gösterecektir. Zira küçük teşebbüslerin orta ve orta teşebbüslerin de büyük teşebbüslerden bir hayli fazla bulunduğu tahmin edilebilir. Bu itibarla teşebbüslerin listesi hazırlanırken mümkün olduğu kadar büyüklükleri ve başlıca faaliyet alanları hakkında da bilgi toplamak ve bilâhare bunların, bu iki özelliklerine göre tertiplenecek dilimlerinden ayrı ayrı örnekler almak şayanı tavsiyedir. Diğer taraftan büyük teşebbüslerin mümkünse hepsini araştırmaya dahil etmek hiç değilse çok geniş bir örnek almak da uygun düşer. Orta ve bilhassa küçük teşebbüslerden daha küçük örnekler almak da araştırmada sür'at ve verimliliği artıracığı gibi, kaçınılması imkânsız hata paylarının genel önemi de fazla olmayacaktır.

6. Bilgi toplama metodu :

Bilgi toplama metodu olarak mülâkat usulünün kullanılması düşünülebilir. Ancak bir taraftan tecrübeli mülâkatçılar bulmak

veya yetiştirmek, diğer taraftan masraflar gözönüne alınırsa hazırlanacak soru kâğıtlarının posta ile iigililere yollanması imkânı üzerinde de durulmalıdır. Mevcut siyasi ve iktisadî şartlar altında ve Plânlama Teşkilâtının önemi sebebiyle posta ile gönderilen soru kâğıtlarına oldukça geniş ölçüde cevap alınacağı tahmin edilebilir. Kaldı ki cevap vermeyen teşebbüsleri ayrıca mülâkata tâbi tutmak da mümkündür.

7. Soru kâğıtlarının hazırlanması ve ön deneme:

Araştırmanın en önemli iki meselesinden biri teşebbüslerin listesinin diğeri de soru kâğıtlarının hazırlanmasıdır. Başlangıçta yaptığımız tahlillerden de anlaşılacağı gibi soru kâğıtlarının hazırlanmasına geçilmeden evvel birçok hususların Plânlama Teşkilâtı veya yetkili diğer uzmanlardan etraflı bir şekilde öğrenilmesi lâzımdır.

Bu arada bilhassa **yatırım** kavramının mânası da mümkün olduğu kadar açık ve tereddütlere yol açmayacak şekilde belirtilmelidir.

Bütün bu hususlar belli olduktan sonra hazırlanacak soru kâğıtlarını dağıtmadan evvel bir ön denemeye tâbi tutmak ve gerekli düzeltmeleri yapmak da herhalde ihmal edilmemelidir.

Cevapların alınmasından sonra yapılacak tasniflere ait tablolar soru kâğıtları ortaya çıktıktan sonra hazırlanabilir.

8. Cevapların kontrolü :

Alınan cevaplar mümkün olan bütün hallerde başka kaynaklardan doğruluk ve sıhhat dereceleri bakımından kontrol edilmelidir. Bu başka kaynaklar, teşebbüslerin listesini hazırlamak için başvurulmuş kaynaklar olabileceği gibi (İstatistik Genel Müdürlüğü sayım ve anket fişleri, Sınâî Kalkınma Bankası, Ziraat Bankası, Odalar v.s.) maksada elverişli diğer herhangi bir kaynak da olabilir.

9. S o n u ç :

Bu yazımızda kısaca ele alınan tatbikî problem sosyal bilimlerin alanında geliştirilmiş, endeksler, soru kâğıtları, mülâkat gibi çeşitli tekniklerin ve örnekleme gibi istatistik metotlarının faydalarını ortaya koyduğu kadar bir araştırmaya girişmeden önce dikkatle üzerinde durulması gereken ve genel olarak «araştır-